

НАДЗЕЯ ШАКУН

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (Мінск)

Да пытання пра царкоўнаславянiзмы ў беларускіх дыялектах

Артыкул прысвечаны агляду тэарэтычных прынцыпаў пошуку і далейшага аналізу і інтэрпрэтацыі шляхоў і часу запазычання царкоўнаславянiзмаў у беларускую народную гаворку па дадзеных беларускіх дыялектных слоўнікаў XIX і XX стагоддзяў, а таксама некаторых этнаграфічных прац. У артыкуле даецца кароткі агляд ступені вывучанасці дадзенага пытання ў сучаснай славiстыцы наогул і ў беларусiстыцы у прыватнасці; прапануюцца спосабы вылучэння своеасаблівых маркёраў “даўнасці” запазычанняў. У якасці практычнага матэрыялу прыводзяцца найбольш яркавыя прыклады царкоўнаславянiзмаў, якія ўжываюцца ў беларускіх дыялектах, што суправаджаюцца каментарамі адносна магчымых шляхоў іх запазычання ў народную гаворку. Аўтар артыкула ставіць пад сумнеў стэрэатып адносна таго, што беларуская нацыянальная мова ў яе літаратурнай і народнай форме найменш з усіх славянскіх моў трапіла пад уплыў Кірыла-мяфодзiеўскай літаратурнай традыцыі і, адпаведна, практычна не ўтрымлівае моўных слядоў такога ўплыву.

Ключавыя словы: кірыла-мяфодзiеўскія моўная спадчына, царкоўнаславянiзм, беларускія дыялекты, няпоўнагалоссе ў беларускай народнай мове.

Уводзіны

Нягледзячы на тое, што даследаванне ўплыву царкоўнаславянскай мовы на працэс фарміравання нацыянальных літаратурных моў славян і на сённяшні дзень застаецца адной з цэнтральных і найважнейшых тэмаў у славянскім мовазнаўстве, тым не менш, некаторыя аспекты гэтага праблемнага поля дагэтуль застаюцца не да канца высветленымі. Сiстэмнае, паслядоўнае вывучэнне моўных кантактаў *lingua sacra* з жывымі славянскімі моўнымі стыхіямі пачалося яшчэ ў XIX стагоддзі. Традыцыйна найбольшая ўвага аддавалася вывучэнню ролі першай літаратурнай мовы славян як своеасаблiвага ўзору для ўтварэння і функцыянавання кнiжна-пiсьмовай традыцыі, а таксама даследаванне адваротнага

ўплыву — пранікнення лакальных моўных асаблівасцяў праз свядомую ці несвядомую праўку рэлігійных кніг пісцамі. Актуальнымі таксама застаюцца пытанні функцыянавання тэрміналагічнага апарату тэмы.

Такім чынам, за гэты час была паднята вялікая колькасць пытанняў. У пошуках адказаў на іх утвараліся навуковыя гурткі і цэлыя школы, фарміраваліся традыцыі даследавання ключавых праблем палеаславістыкі. Тым не менш, у асноўным у фокусе даследчых інтарэсаў дагэтуль застаецца ўзаемадзеянне менавіта літаратурна-кніжных стыхій (напрыклад, царкоўнаславянскай і новай рускай літаратурнай мовы), а пытанні ўзаемадзеяння царкоўнаславянскай кніжнай і народных гаворак вывучана фрагментарна і павярхоўна, у прыватнасці, аб гэтым можна сцвярджаць у дачыненні да ўсходнеславянскіх дыялектных масіваў. Можна меркаваць, што такая няпільная ўвага да акрэсленай праблемы тлумачыцца стэрэатыпным меркаваннем, што на стыку кніжнай сакральнай мовы, з аднаго боку, і дыялектамі (прычым дыялектамі іншага геаграфічнага арэалу — усходнеславянскімі), з другога, наўрад ці магчымыя сістэмныя, а галоўнае, — непасрэдныя кантакты.

Так, недастаткова ўважліва і дэталёва вывучаны пытанні прысутнасці царкоўнаславянскага моўнага элементу ў розных дыялектах славянскіх моў, асабліва ў беларускай.

Тым не менш, відавочная тая акалічнасць, што насельніцтва Усходняй Славіі ў большасці сваёй належала да праваслаўнай канфесіі і таму абавязкова ўжывала царкоўнаславянскую мову як мову літургіі, прычым безальтэрнатыўную. Таму можна меркаваць, што царкоўнаславяншчына, як мова царквы, не магла не пакінуць “слядоў” у народнай мове, мове штодзённай камунікацыі. І зусім натуральным падаецца той факт, што рэаліі і паняцці, звязаныя з царкоўным бытам, з царкоўнымі святамі і літургіяй, яны называлі, выкарыстоўваючы арыгінальныя назвы з царкоўнаславянскай мовы. Вядома, гэта павінна датычыць не толькі літаратурнай мовы, але і мовы народнай.

Тэрміналагічны апарат даследавання

У нашым даследаванні мы аперуем паняццямі “кірыла-мяфодзіеўская моўная спадчына”, “царкоўнаславянская мова”, “царкоўнаславяншчына”.

Значым, што ў рамках менавіта гэтага артыкула мы схіляемся да паслядоўнага выкарыстання тэрміна “царкоўнаславянская мова” і “царкоўнаславяншчына” у дачыненні да лексічнай ці граматычнай моўнай адзінкі, пазычанай з царкоўнаславянскай мовы, а не “стараславянская мова” (адпаведна стараславяншчына) ці старажытнаславянская мова, кірыла-мяфодзіеўская моўная спадчына, паколькі, як нам падаецца,

тэрмін “стараславянская мова” будзе выклікаць асацыяцыі са старажытным перыядам першых перакладаў Святога Пісання, а тэрмін “старажытнаславянская мова”, уведзены ў актыўную навуковую практыку М. Талстым [Толстой 1988], — тэрмін, якім мы карысталіся ў сваіх ранейшых даследаваннях, не зусім дакладна будзе адпавядаць актуальным мэтам дадзенага даследавання: тэрмін “старажытнаславянскі” стаіць над канфесійным аспектам, падкрэслівае надрэлігійную сутнасць першай літаратурнай мовы славян, як мовы не толькі царквы, але менавіта першай пісьмовай, кніжнай традыцыі ўсіх славян. Мы ж у нашым артыкуле маем на мэце наадварот — падкрэсліць рэлігійны характар традыцыі. Апрача таго, пэўную функцыянальную нязручнасць уяўляе і тая акалічнасць, што ад тэрміна “старажытнаславянскі” не ўтвараецца тэрмін сіметрычны паняццю “царкоўнаславянскі”.

Ключавое паняцце даследавання — “царкоўнаславянскізм”. Пад царкоўнаславянскізмам мы разумеем тут лексему ці словаформу, пазычаную з царкоўнаславянскай мовы, прыналежнасць да якой можна вызначыць фармальна паводле фанетычных, словаўтваральных, граматычных і іншых маніфестных прыкмет, такіх, як, напрыклад, няпоўнагалоссе, рэфлексы **dj*, **tj* — *жд*, *шт*, прэфіксы *прэ-*, *са-*, складаныя словы з першай часткай *блага-*, *вера-* і інш.

Пад “кірыла-мяфодзіеўскай моўнай спадчынай” мы разумеем паняцце блізкае паняццю “царкоўнаславянскізм”, але тут яно ўжываецца як канцэпцыя, як традыцыя, а не як канкрэтны моўны матэрыял.

Пытанне даследаваннясці праблемы

Як мы адзначылі вышэй, пытанне пранікнення царкоўнаславянскага ў народную мову цікавіла даследчыкаў заўсёды менш, чым даследаванне ўзаемадзеяння дзвюх літаратурных стыхій (уплыву царкоўнаславянскай мовы на літаратурныя мовы славян). Бясспрэчна тое, што пытанні адлюстравання кірыла-мяфодзіеўскай моўнай традыцыі ў народнай мове закраналіся аспектна ў рамках фундаментальных даследаванняў, прысвечаных гісторыі фарміравання нацыянальных славянскіх моў і славянскай дыялекталогіі такіх вучоных, як С. Буліч, Ф. Буслаеў, А. Шахматаў, Р. Аванесаў, Т. Вендзіна, Н. Ананьева, Г. Хабургаеў, А. Жураўлёў, У. Колесаў, Л. Шакун, Н. Мячкоўская і інш. Аднак яшчэ раз падкрэслім, што ў дадзеным выпадку мы кажам пра вывучэнне ўплыву царкоўнаславянскай мовы на працэс фарміравання нацыянальных моў увогуле і іх літаратурных формаў у першую чаргу, разважанні ж пра адаптацыю царкоўнаславянскага ў дыялектах вяліся ў агульным

кантэксце. У той жа час, аўтару вядома вельмі невялікая колькасць, так бы мовіць, спецыяльных і комплексных даследаванняў, прысвечаных *выключна* гісторыі пранікнення і адаптацыі кірыла-мяфодзіеўскай моўнай спадчыны ў жывых народных гаворках, асабліва яе стану ў славянскіх дыялектах на сучасным этапе.

Бадай найбольш значнымі працамі, у якіх разглядаецца ўплыў царкоўнаславянскай мовы на мову народную, можна лічыць фундаментальнае даследаванне В. Порахавай пра няпоўнагалоссе ў рускіх дыялектах. Гэтаму пытанню была прысвечана яе доктарская дысертацыя [Порохова 1978]; глыбока і рознабакова разглядаюцца пытанні адаптацыі лексікі праваслаўя ў тамбоўскіх гаворках у манаграфіі С. Дубровінай [Дубровина 2012]: дадзеная праца пераважна даследуе склад і лакальныя асаблівасці лексікі, датычнай праваслаўнага абраду — назвы царкоўных святаў, біблейныя імёны і інш. Назоўнікам з суфіксам *-ствие*, які можна лічыць спецыфічным маркёрам царкоўнаславянскага ўплыву, прысвечаны артыкул Т. Паповай [Попова 2003]. Ёсць шэраг прац, у якіх даследуюцца царкоўнаславянізмы ў дыялектнай фразеалогіі [Захаров, Бояринцева, Захаров 1999].

У сучасным беларускім мовазнаўстве на гэтую праблему адным з першых звярнуў увагу Г. Цыхун у сваім даследаванні асаблівасцяў некаторых палескіх гаворак, у прыватнасці, асаблівасцяў ужывання некаторых царкоўнаславянізмаў у дыялектнай мове Тураўшчыны [Цыхун 2012, 279–287]. Г. Цыхун акрэсліў праблемнае кола даследавання, падкрэсліўшы актуальнасць гэтага пытання і яго слабую распрацаванасць у сувязі з стэрэатыпным меркаваннем аб тым, што беларуская літаратурная, а тым больш народная мова зазнала мінімальны ўплыў царкоўнаславяншчыны, прынамсі, у параўнанні з рускай мовай ці, у меншай супені, з украінскай мовай [тамсама, 279].

У той жа час, як зазначае Г. Цыхун, роля ўплыву кірыла-мяфодзіеўскай моўнай традыцыі на нацыянальную мову беларусаў (прычым не толькі літаратурную, але і дыялектную) істотна недаацэнена і слаба вывучана [тамсама].

Між тым, паколькі на тэрыторыі гістарычных беларускіх земляў яшчэ з XI ст. ствараліся епархіі ў Тураўскім і Пінскім княствах, а пры епархіях дзейнічалі скрыпторыі, то гэта азначае, што працэс засваення кірыла-мяфодзіеўскай традыцыі ішоў на беларускіх этнічных землях актыўна. Мы не бяром на сябе адказнасць казаць пра існаванне асобнага лакальнага зводу ці лакальнай традыцыі, але, тым не менш, помнікі, якія перапісваліся ці ствараліся на беларускіх землях безумоўна ўтрымліваюць рысы лакальнага ўплыву (несвядома ці свя-

дома ў рэлігійныя тэксты ўносіліся праўкі, траплялі памылкі, за якімі таксама можна ўбачыць асаблівасці лакальнай жывой гаворкі). Усё гэта кажа аб тым, што працэс пранікнення жывой мовы ў мову кніжную з'яўляецца цалкам натуральным працэсам. Таму лагічна меркаваць, што існаваў і адваротны працэс абмену моўным матэрыялам: верагодна, меў месца узаемны моўны кантакт, таму варта шукаць сляды кірыла-мяфодзіеўскай моўнай традыцыі ў народных гаворках і спрабаваць вызначыць час іх пранікнення ў дыялекты і прычыны іх захавання ў жывой народнай мове насуперак фанетычным ці граматычным законам, што пануюць у ёй.

Шляхі і метадалогія даследавання царкоўнаславянiзмаў у дыялектах

Даследчыкі сутыкаюцца з аб'ектыўнымі перашкодамі ў даследаванні царкоўнаславянiзмаў у народнай мове. Найперш, гэта непразрыстасць ці цьмянасць шляхоў пранікнення апошніх у народную мову. Паколькі проста не існуе дакументальнай фіксацыі, як у выпадку з кніжнай мовай, часу і шляху пранікнення той ці іншай моўнай адзінкі ў дыялектную мову, цяжка рабіць высновы пра непасрэдныя крыніцы пазычання, а не апасродкаванае пранікненне (напрыклад, праз рускую мову), адсюль выцякае і цяжкасць у вызначэнні прыблізнага часу пазычання.

Ці варта ўвогуле казаць пра пазычанне, як у выпадку з лексікай, якая вызначаецца як праславянская, значыць, магла існаваць у дыялектнай мове яшчэ да з'яўлення кніжна-пісьмовай мовы царквы і яе ўплыву на іншыя славянскія мовы?

Тым не менш, даследчыка не павінны спыняць аб'ектыўныя цяжкасці такога плану. Варта распрацаваць сістэму ўмоўнай праверкі праз комплекс надзейных крытэрыяў спраўджання паходжання той ці іншай словаформы.

Так, напрыклад, адным з маркёраў даўнасці пазычання можа служыць яго функцыянаванне ў мове ў пераносным, метафарычным значэнні, або ў складзе ідыёмы (любога ўстойлівага выразу), таксама пра даўнюю адаптацыю пазычання можа сведчыць яго ўжыванне з канататыўным значэннем. Ускосным маркёрам можа паслужыць таксама семантычнае кола, у якім ужываецца слова. Так, калі слова трапіла ў кола касмаганічных паняццяў ці разважанняў аб прыродзе, ураджайнасці, пытанню народнай маралі і пад., мы можам думаць пра глыбокія карані лексікі, якая гэта апісвае.

Варта, аднак, адзначыць, што ні адзін з вышэйпералічаных фактараў не можа быць абсалютным паказчыкам, маркёрам, які б гарантаваў

даследчыку ўпэўненасць у паходжанні той ці іншай словаформы. Усе гэтыя крытэрыі могуць спрацаваць як больш-менш надзейныя толькі пры разглядзе кожнага канкрэтнага выпадку ў працэсе ўзважвання адразу цэлага комплексу моўных фактараў, такіх, як семантыка, тэматычнае кола, асаблівасці кантэкстуальнага функцыянавання і інш.

Адпаведна крыніцамі для пошуку царкоўнаславянізмаў могуць быць найперш даўнія слоўнікі народнай мовы (XIX ст.), Гістарычны слоўнік беларускай мовы [далей ГСБМ], Этымалагічны слоўнік беларускай мовы [далей ЭСБМ], даследаванні па этнаграфіі Беларусі, якія змяшчаюць моўны матэрыял (апісанне абрадаў і вераванняў з моўнымі ілюстрацыямі). У нашым даследаванні для пошуку царкоўнаславянізмаў мы карысталіся моўным матэрыялам ЭСБМ, “Полесского народного календаря” пад рэдакцыяй С.М. Талстой, паколькі каляндар утрымлівае багаты моўны ілюстрацыйны матэрыял, які перадае жывую гаворку рэспандэнтаў [Толстая 2005], Слоўнікам беларускай мовы Івана Насовіча XIX стагоддзя, сучаснымі дыялектнымі слоўнікамі беларускай мовы — Тураўскім слоўнікам [далей ТС], Слоўнікам паўднёва-заходняй Беларусі [далей СПЗБ] і інш.

Сучасныя дыялектныя слоўнікі магчыма ўспрымаюцца як менш надзейныя крыніцы, паколькі яны адлюстроўваюць актуальны стан беларускіх гаворак, якія за XX стагоддзе паспелі безумоўна ўвабраць у сябе і элементы сучаснай рускай мовы дзякуючы актыўным кантактам. Тым не менш, дадзеныя і гэтых слоўнікаў мы павінны ўлічваць, пры гэтым уважліва ўзважваючы ўсе акалічнасці, якія могуць працаваць у падтрымку ці супраць гіпотэзы пра ранняе пазычанне лексікі ў жывую мову.

Класіфікацыя царкоўнаславянізмаў

Мы не абвяргаем таго факту, што прадстаўленасць царкоўнаславянізмаў у беларускай народнай мове ў колькасных адносінах слабая. Гэта і натуральна, як мы зазначалі раней. У той жа час, беларускія дыялекты фіксуюць некалькі арыгінальных словаўжыванняў, можна сказаць, на суперак трывалым законам фанетыкі, такім як, напрыклад, татальнае панаванне поўнагалосся ў беларускім вакалізме. Да гэтай пары застаецца не да канца ясным, чаму ў дыялектах ужываліся і ўжываюцца зараз формы з няпоўнагалоссем, па якой прычыне яны не былі выцесненыя поўнагалоснымі формамі, якія фіксаваліся ў літаратурнай і дыялектнай мове. Так што ў якасным сэнсе моўны матэрыял, прадстаўлены ў дадзеным артыкуле, неверагодна цікавы і заслугоўвае даследчай увагі.

Для зручнасці аналізу мы адразу зрабілі простую класіфікацыю ўсіх выдзеленых у нашых крыніцах царкоўнаславянізмаў і разбілі іх

спачатку на дзве вялікія групы паводле лексiчнага значэння: 1) тыя, што называюць паняццi і рэалiі царкоўнага жыцця (напрыклад, назвы царкоўных святаў ці абрадаў); 2) тыя, што не звязаны з царкоўнай тэматыкай. Вядома, што ў нашым даследаванні нас цікавiць толькі другая група, паколькі першая група па сваім паходжанні празрыстая. Для аналізу тут мы абралі кола лексiкі, якая маркіруецца пэўнымі моўнымі прыкметамі, што адносяць яе да царкоўнаславянiзмаў, і класіфікавалі гэтую групу на: а) словы, якія ўжываюцца у адным са сваіх прамых значэнняў; б) словы, якія ўжываюцца ў народнай мове з неўласцівым ім значэннем. Усе гэтыя словы не ўжываюцца ў літаратурнай мове, гэта значыць, не фіксуюцца тлумачальнымі слоўнікамі сучаснай беларускай мовы.

У першую групу трапілі словы *ўрэме*, *урэд* і іх разгалiнаваная сістэма дэрыватаў, *ураг*, *цвет*. У другую — семантычныя царкоўнаславянiзмы *аспiда* (*аспiдка*), *алягорыка*, *анахіма*, *амiн*, *кадзіла* і iнш.

У слоўніку І. Насовiча сустракаем: **алягбiрыка** ‘умничанье’: *Несець якую-сь алягорыку*; і **алягорикъ** ‘выдумщик’: *Ой ты алягоригъ! Умѣешь говориць* [Насовiч 1983, 5]; **аминь** ‘конец’: *Вотъ и аминь усему дзѣлу* [тамсама]; **анахи́ма**, **анахимка**, **анахимъ** бранное слово: *Анахиму гетому и смерци нема* [тамсама]; **аспiда** ‘змѣя, злая женщина’: *Хтожъ уживецца съ гетою аспiдою* [тамсама, 8].

Цікавым уяўляецца ўжыванне лексемы *кадзіла* ў значэнні ‘казан’ у кантэксте *Наклала баба бульбы поўнае кадзіла*. У ЭСБМ да слова *кадзіла* чытаем наступны каментарый: *Слова не выглядае як народнае, хоць відавочна, вядома ў гаворках. Відаць, запазычанне з царк.-слав. кадило* [ЭСБМ 1988, 29]. Магчыма, у нашым выпадку мы маем справу з пераносам назвы паводле знешняга, фармальнага падабенства.

У слоўніку М. Каспяровiча [Каспяровiч 2012], а таксама ў “Рэгіянальным слоўніку Віцебшчыны” зафіксавана слова *цъвет* [РСВ 2012] у значэнні ‘квітненне’ (параўн. беларускае літаратурнае *кветка*, *квітнець*). У гэтых адносінах З. Шцібер выказаў меркаванне, што змяненне пачатковых спалучэнняў зычных **kv*, **gv* в **cv*, **zv* мела месца толькі ў паўднёvasлавянскіх мовах, а ва ўсходнеславянскія трапіла толькі пад уплывам старажытнацаркоўнаславянскай [Бернштейн 1978, 98–99].

Сярод слоў, якім у літаратурнай мове адпавядаюць iншыя словы, мы вылучым асобна тры, якія ўяўляюцца нам найбольш цікавымі. Гэта словы *ўрэд*, *урэме*, *ураг*.

Няпоўнагалосная форма *ўрэме* (і яго варыянты *ўрэмне*, *уреме*, *врэме*, *урэм’е*) ужываецца ў беларускай народнай мове са значэннямі 1) ‘пара’,

2) ‘прамежак часу, інтэрвал’, 3) ‘час’, 4) ‘перыяд’, 5) ‘стан прыроды’. У беларускай літаратурнай мове ніводная з гэтых формаў не фіксуецца, ёй эквівалентныя, у залежнасці ад кантэкстуальнага значэння, — *час* або *пара*.

Заўважым, што няпоўнагалосная форма *ўрэме* ўжываецца на даволі вялікай тэрыторыі Беларусі: яна зафіксавана Тураўскім слоўнікам (Цэнтральнае Палессе), Дыялектным слоўнікам Лоеўшчыны (Паўднёва-ўсходняе Палессе), СПЗБ (поўнач Беларусі, канкрэтна Верхнядзвінскі раён), Слоўнікам беларускай мовы І. Насовіча (Магілёўшчына, часткова Цэнтральная Беларусь). Адрозна паўстае пытанне: чаму ў народнай мове прыжылася няпоўнагалосная форма, семантычна не звязаная з рэлігійнай тэматыкай (параўн. *благаслаўляць*, *блажэнны* і інш.), пры тым, што беларуская мова ведала і поўнагалосную форму *вереме* ў значэнні ‘час’ [ГСБМ 1983, 117], але ў выніку гэтая форма не замацавалася ні ў дыялектнай, ні ў літаратурнай мове (мы можам казаць толькі пра спарадычныя фіксацыі формы *вереме* ў некаторых палескіх гаворках).

Разважаючы пра шлях і крыніцу запазычання, непазбежна сутыкаемся з неабходнасцю найперш адкінуць ідэю аб тым, што *ўрэме* прыйшло з рускай мовы, дзе лексема *время* з’яўляецца даўнім запазычаннем з царкоўнаславянскай і выкарыстоўваецца і ў сучаснай літаратурнай мове, і ў дыялектах. Тым не менш, наўрад ці ў дадзеным выпадку выпадае казаць пра рускую мову як магчымую крыніцу запазычання *ўрэмя* таму, што, як вынікае з праведзенага даследавання, слова трапіла ў беларускія дыялекты даволі даўно, задоўга да той пары, як яны сталі адкрытыя для ўплыву рускай мовы. На гэта ўказвае найперш тое, што слова *ўрэме* і яго фанетычныя варыянты маюць у народнай мове разгалінаваную сістэму значэнняў, сустракаюцца ва ўстойлівых выразах, ідыёмах, але, што найбольш паказальна, яно часцей ужываецца ў архаічным значэнні ‘стан прыроды, надвор’е’, на што ўказваюць фіксацыі ў Тураўскім слоўніку і СПЗБ: *Казалі, шчо на п’ятой недзелі е таке урэм’е, шчо не трэба капусту сажыць, бо вона не завяжэцца ці вусень ее з’есць* (Хачэнь) [ТС 1987, 210]; тут жа, на Тураўшчыне, сустракаецца ўжыванне *ўрэм’е* ў складзе ўстойлівых выразаў са значэннем ацэнкі кліматычных умоваў для розных відаў сельскагаспадарчых прац: *добрэ урэм’е, здорové урэм’е* (спрыяльны час для прац), *гнілэ урэм’е, плохе урэм’е* (неспрыяльны час для прац) [тамсама, 210–211]; і ў значэнні ‘пара, свечасовасць’, як у СПЗБ ці ў Слоўніку І. Насовіча: *Марос бяз урэмя ўсё паеў* (Лісна, Верхнядзвінскі р-н) [СПЗБ 1986, 227], *Не подь уреме ты пришовь. Цяжскія ўрэми намь цеперьь. Но кь урему принёсь* [Насовіч 1983, 664].

Беларускай народнай мове вядома і даволі разгалiнаваная сiстэма дэрыватаў слова *ўрэме*. Так, на Тураўшчыне фіксуюцца формы *обурэменiца* і *обурэменiць* са значэннем ‘пачакаць; даць сабе часу’ [ТС 1984, 238], а ў Слоўніку І. Насовiча сустракаем формы *безвремица* і *безвремя* ‘непагадзь’, ‘цяжкі, неспакойны час’ [Насовiч 1983, 18]; *времемь* ‘часам’, *времскiй* ‘доўгі’: *не времское време чекаць будзеишь* [тамсама, 70].

Усе прыведзеныя вышэй акалічнасці сведчаць, перадусiм, аб тым, што слова даўно ўкаранiлася ў народнай мове. Пытанне — якiм чынам. Выкажам смелае меркаванне, што прычын магло быць, як мiнiмум, дзве. Першая — гэта семантычнае расшчапленне (усё ж слова *ўрэме* даволі часта і сiстэмна ўжываецца ў архаiчным значэннi ‘надвор’е’, ‘пара’), другая — уплыў iншай лiтаратурнай традыцыi — старабеларускай лiтаратурнай мовы, у якой слова *время* ўжывалася актыўна ў розных значэннях [ГСБМ 1984, 256–257].

Падобна выглядае сiтуацыя са словам *урэд* і яго дэрыватамi *ўрадзiць* / *урэдзiць*, *урэдны* (нават *врэдны*) і iнш.

Няпоўнагалосная форма *ўрэд* сустракаецца на Палессі, на поўначы Беларусі, была вядома на Магiлёўшчыне, паколькi фіксуецца тымi самымi дыялектнымi слоўнікамi. Найбольш частотныя значэннi, у якiх ужываецца слова *ўрэд*, наступныя: ‘страта’, ‘школа’, ‘рана’, ‘сурок’: *Ты мне ўрэд робiш!*; *Гарабей урэда не прыносiць* [СПЗБ 1986, 226]. У беларускай лiтаратурнай мове гэтаму слову эквiвалентныя, у залежнасці ад значэння, адпаведна — *школа*, *рана*.

Цiкавая тая акалічнасць, што поўнагалосная форма *веред*, якая, напрыклад, ужываецца дагэтуль у суседняй украiнскай мове ў значэннi ‘рана, балячка’, а таксама была вядома рускай мове і старабеларускай лiтаратурнай мове ў тым самым значэннi, не прыжылася ў беларускiх дыялектах. Можна, як і ў выпадку са словам *урэме*, меркаваць што на фіксацыю няпоўнагалоснай формы *ўрэд* паўплывала семантычнае расшчапленне: у беларускiх дыялектах часта слова *ўрэд* ужываецца ў значэннi ‘школа, страта’, у той час як за формай *веред* замацавалася значэнне ‘рана, балячка’.

Як і ў выпадку са словам *урэме*, выглядае, што слова *ўрэд* было пазычана ў народную мову даўно, прынамсi, у раннi хрысціянскi перыяд. Казаць у дадзеным выпадку адназначна, што дадзеная няпоўнагалосная форма замацавалася пад уплывам царкоўнаславянскай традыцыi, складана, паколькi, як і ў выпадку з формай *урэме*, слова не прывязана да царкоўнай тэматыкi. Архаiка значэння, ужыванне ў складзе iдыяматычных выказаў як бы падштурхоўвае да думкi пра больш даўнi, “праславянскi след” — а менавіта, замацаванне архаiчнай формы

пад уплывам фактараў, згаданых вышэй (расшчапленне лексічнага значэння, уплыў літаратурнай традыцыі ці інш.).

Яшчэ адна няпоўнагалосная форма ўжываецца значна радзей у параўнанні з папярэднімі. Гэта слова *ўраг* / *враг*. Яна фіксуецца ў Слоўніку І. Насовіча: **врагъ** 1) злодѣй: *попала брага на врага посл.*, 2) дьявол: *врагу отдавъ свою душу* [Насовіч 1983, 70]. У сучасных дыялектных слоўніках знаходзім слова *ўраг* ва ўстойлівым выразе *Свая маці не ураг дзіцяці* [СПЗБ 1986, 222].

У гэтым выпадку цяжка аб’ектыўна сцвярджаць даўнасць пазычання, бо ў абедзвюх крыніцах слова ўжываецца толькі ва ўстойлівых выразях, а паходжанне гэтых выказаў даволі цьмянае. Тым не менш, немагчыма не звярнуць увагу на той факт, што ў беларускіх гаворках глыбока ўкараніліся і захаваліся да нашых дзён няпоўнагалосныя формы менавіта з камбінацыяй *ур-* на пачатку — *урэме, урэд, ураг*. Яны ўтвараюць аднародную групу, і паўстае натуральнае пытанне: чаму менавіта гэтыя формы прыжыліся ў беларускай народнай мове, а іх поўнагалосныя адпаведнікі — не. Не выключана, што прычына крыецца не толькі ў іх семантыцы і раздзяленні значэнняў, але і ў фанетычнай прыродзе дадзеных слоў. Аднак гэтае пытанне абавязкова патрабуе асобнага ўзважанага і глыбокага даследавання.

Высновы

Прыведзеныя вышэй разважанні пра лёс царкоўнаславянізмаў у беларускай народнай мове падштурхнулі нас да думкі, што гэта тэма заслугоўвае нашмат большай увагі, чым ёй аддавалася раней. Выразных царкоўнаславянізмаў, якія маркіруюцца маніфестнымі рысамі (у нашым выпадку, поўнагалоссем), зусім няшмат, але гэта надзвычай цікавыя і яркія словаўжыванні. Найперш яны інтрыгуюць даследчыка сваёй, так бы мовіць, нелагічнасцю, бытаваннем у жывой мове насуперак даўно ўсталяваным фанетычным законам. Як мы казалі вышэй, складана сцвярджаць адназначна, у чым хаваецца прычына замацавання ў беларускіх дыялектах такіх “нелагічных” словаформаў, як *урэме, урэд, ураг*, як і пэўны сумнеў выклікае аўтаматычнае імкненне лічыць іх спадчынай царкоўнаславянскай мовы, адно толькі паводле няпоўнагалосся. Праведзеная лінгвістычная разведка дае падставы сфармуляваць наступныя тэзісы: а) усе прааналізаваныя ў артыкуле словаформы найхутчэй з’яўляюцца архаічнымі формамі, засвоенымі беларускай народнай мовай даўно, магчыма, у ранні хрысціянскі перыяд, прынамсі, нашмат раней за час шчыльных кантактаў беларускай нацыянальнай мовы з рускай, пра што сведчыць некалькі фактараў,

такiх, як шырокі арэал бытавання гэтых формаў (Цэнтральнае і Усходняе Палессе, Магілёўшчына, некаторыя гаворкі паўночна-заходняй Беларусі); існаванне разгалінаванай сістэмы дэрыватаў гэтых моўных адзiнак; ужыванне іх у рэдкім, архаічным значэнні, а таксама ў складзе ўстойлівых выразаў, iдыём; б) звяртае на сябе ўвагу той факт, што ў беларускай мове толькі ў выпадку са словам *ураг* мы можам казаць пра замацаванне поўнагалоснай альтэрнатывы *вораг* у літаратурнай мове і дыялектах, дзве iншыя адзiнкі — *урэме* і *ўрэд* — існуюць у гаворках самастойна, іх поўнагалосныя варыянты *верэмя* і *веред* — ні ў літаратурнай мове, ні ў народнай не прыжыліся, і калі і фіксуецца, то зусім спарадычна, што дае нам падставы меркаваць, што няпоўнагалосныя формы замацаваліся ў беларускiх дыялектах або ў выніку семантычнага расшчаплення, або пад уплывам спачатку царкоўнаславянскай, а пасля старабеларускай літаратурнай традыцыі, ці ўвогуле з’яўляюцца праславянскімі архаізмамі (фанетычны аспект).

Дадзены артыкул меў на мэце найперш прыцягнуць увагу да акрэсленай праблемы і зацікавіць пытаннем, якое да гэтай пары можна лічыць адкрытым для далейшай навуковай дыскусіі.

ЛІТАРАТУРА

- Бернштейн С. Б., 1978: К изучению старославянизмов в русском языке, in *Проблемы общего и германского языкознания*. Москва, 97–102.
- ГСБМ = Булыка А.М. (рэд.), *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*. Вып. 1–37. Мінск, 1982–2017.
- Дубровина С.Ю., 2012: *Состав и системная адаптация лексики православия в русских диалектах (на материале тамбовских говоров)*. Тамбов.
- Захаров Б.Ф., Бояринцева Г.С., Захаров В.Б., 1999: Церковнославянизмы в диалектной фразеологии (состав, значение, семантические преобразования), *Вестник Мордовского университета*, № 1–2. 43–48.
- Касьяровіч М., 2011: *Вiцебскi краёвы слоўнік* (матар’ялы): Тэматычны дадатак да нумару “ARCHE”, прысьвечанага беларускаму мовазнаўству 1920-х гадоў (11/2010). Менск.
- Насовіч І.І., 1983: *Слоўнік беларускай мовы*. Мінск.
- Попова Т., 2003: Имена существительные с суффиксом «-ствие» в русских народных говорах, *Studia Rossica Posnaniensia*, 31. 161–167.
- Порохова О.Г., 1978: *Полногласие и неполногласие в русском литературном языке и говорах*. Автореф. диссерт. на соискание уч. степени доктора филологических наук. Москва.
- РСВ = Злобін Л. І. (рэд.), *Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны*. 2 ч. Віцебск, 2012–2014.
- СПЗБ = Мацкевіч Ю.Ф. і iнш. (укл.), *Слоўнік беларускiх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча*. У 5-ці т. 1979–1986.

- Толстая С.М., 2005: *Полесский народный календарь*. Москва.
- Толстой Н.И., 1988: *История и структура славянских литературных языков*. Москва.
- ТС = Крывіцкі А.А., Цыхун Г.А., Яшкін І.Я. і інш. (склад.), *Тураўскі слоўнік*: У 5 т. Т. 3. Мінск. 1982–1987.
- Цыхун Г., 2012: *Выбраныя працы: беларусістыка, славістыка, арэальная лінгвістыка*. Мінск.
- ЭСБМ 1978 = Мартынаў В.У. (рэд.), *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*. Т. 1. А–Б. Мінск.
- ЭСБМ 1988 = Мартынаў В.У. (рэд.), *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*. Т. 4. К–Каята. Мінск.

BIBLIOGRAPHY (TRANSLITERATION)

- Bernshtejn S.B., 1978: К изучению старославянизмов в русском языке, in *Problemy obshhego i germanskogo jazykoznanija*. Moskva, 97–102.
- Cyhun G., 2012: *Vybranyja pracy: belarusistyka, slavistyka, arjeal'naja lingvistyka*. Minsk.
- Dubrovina S.Ju., 2012: *Sostav i sistemnaja adaptacija leksiki pravoslavija v russkikh dialektah (na materiale tambovskih govorov)*. Tambov.
- GSBM = Bulyka A.M. (rjed.), *Gistarychny sloŭnik belaruskaj movy*. Vyp. 1–37. Minsk, 1982–2017.
- JeSBM 1978 = Martynaŭ V.U. (rjed.), *Jetymalagichny sloŭnik belaruskaj movy*. Т. 1. А–Б. Minsk.
- JeSBM 1988 = Martynaŭ V.U. (rjed.), *Jetymalagichny sloŭnik belaruskaj movy*. Т. 4. К–Каята. Minsk.
- Kas'pjarovich M., 2011: *Vicebski krajovy sloŭnik (matar'jaly): Tjematychny dadatak da numaru "ARCHE", prys'vechanaga belaruskamu movaznaŭstvu 1920-h gadoŭ (11/2010)*. Mensk.
- Nasovich I.I., 1983: *Sloŭnik belaruskaj movy*. Minsk.
- Popova T., 2003: Imena sushhestvitel'nye s suffiksom «-stvie» v russkikh narodnyh govorah, *Studia Rossica Posnaniensia*, 31. 161–167.
- Porohova O.G., 1978: *Polnoglasie i nepolnoglasie v russkom literaturnom jazyke i govorah*. Avtoref. dissert. na soiskanie uch. stepeni doktora filologicheskikh nauk. Moskva.
- RSV = Zlobin L.I. (rjed.), *Rjegijanal'ny sloŭnik Vicebshchyny*. 2 ch. Vicebsk, 2012–2014.
- SPZB = Mackevich Ju.F. i insh. (ukl.), *Sloŭnik belaruskikh gavorak paŭnochna-zahodnjaj Belarusi i jae pagranichcha*. U 5-ci tamach. 1979–1986.
- Tolstaja S.M., 2005: *Polesskij narodnyj kalendar'*. Moskva.
- Tolstoj N.I., 1988: *Istorija i struktura slavjanskikh literaturnyh jazykov*. Moskva.
- TS = Kryvicki A.A., Cyhun G.A., Jashkin I.Ja. i insh. (sklad.), *Turaŭski sloŭnik*: U 5 t. Т. 3. Minsk. 1982–1987.
- Zaharov B.F., Bojarinceva G.S., Zaharov V.B., 1999: Церковнославянизмы в диалектной фразеологии (состав, значение, семантические преобразования), *Vestnik Mordovskogo universiteta*, № 1–2. 43–48.

NADZEYA SHAKUN

On the Question of Church Slavonic Vocabulary in the Belarusian Dialects

The article focuses on a review of the theoretical principles of search, further analysis and interpretation of the ways and time of Church Slavonic vocabulary loan to the Belarusian dialects, according to the data of the Belarusian dialect dictionaries of the 19th and 20th centuries, as well as some ethnographic works. The article presents a brief overview of how deeply this issue is studied in modern Slavic studies in general and in Belarus in particular. There are proposed ways of highlighting the peculiar markers of the “oldness” of loanwords. As a practical material, the most specific examples of Church Slavonic words, used in Belarusian dialects, are shown, accompanied by comments on possible ways of loaning them into the dialects. The author of the article disputes the stereotype that the Belarusian national language, in particular in its dialect form, performs the poorest influence of the Church Slavonic literary tradition against the background of the rest of Slavonic languages, therefore it contains the insignificant part of Church Slavonic vocabulary.

Keywords: Cyrillo-Methodian language heritage, Church Slavonic lexis, Belarusian dialects, nonplephonic forms in the Belarusian dialects.

NADZIEJA ŒAKUN

Dél baŒnyninés slavŒ kalbos elementŒ baltarusiŒ kalbos tarmésé

Straipsnyje aptariamai baŒnyniniŒ slavizmŒ baltarusiŒ liaudies kalboje atskleidimo ir tolesnés analizés bei interpretavimo teoriniai principai. Remiamasi XIX ir XX a. baltarusiŒkŒ tarmiŒ Œodynais bei kai kuriais etnografiniais darbais. Straipsnyje glaustai apŒvelgiamas minétŒ problemŒ tyrimŒ Œiuolaikinéje slavistikoje ir konkrečiai baltarusistikoje laukas; siŒlomi skoliniŒ “senoviŒskumo” ŒymenŒ skyrimo bŒdai. Pateikiama upač ryŒkiŒ baltarusiŒ tarmésé vartojamŒ baŒnyniniŒ slavizmŒ pavyzdŒiŒ, kuriuos papildo komentarai dél galimŒ ŒiŒ skoliniŒ atsiradimo liaudies kalboje bŒdŒ. Autorei kelia abejoniŒ paplités stereotipas, kad baltarusiŒ kalbai, tarp kitko, jos liaudiŒkai formai, maŒiau nei kitoms slavŒ kalboms turéjo Œtakos senosios baŒnyninés kalbos tradicijos, kad joje beveik neliké tokios Œtakos kalbiniŒ pédasakŒ.

ReikŒminiai ŒodŒiai: Kirilo ir Metodijaus palikimas, baŒnyninés slavŒ kalbos leksika, baltarusiŒ kalbos tarmés, pleofonijos nebuvimas baltarusiŒ Œnektose.

Паступiла ў рэдакцыю: 15 красавiка 2018 г.

Прынята да друку: 10 траўня 2018 г.

Надзея Шакун, кандыдат фiлалагiчных навук, дактарант Беларускага дзяржаўнага ўнiверсiтэта, дацэнт.

Nadzeja Shakun, PhD (Linguistics), post-doctorate researcher at the Belarusian State University, Assoc. prof.

Nadzieja Œakun, humanitariniŒ mokslŒ kandidaté, Baltarusijos valstybinio universiteto docenté, doktoranté.

E-mail: nieshta@gmail.com

VIII

Acta Slavica Estonica

СВОЕ – ЧУЖОЕ В ЯЗЫКЕ И РЕЧИ

UNIVERSITY OF TARTU
Press